

شورای عالی انقلاب فرهنگی

هیأت حمایت از کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و مناظره
(ویژه علوم انسانی و معارف دینی)

کمیته دستگاہی کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و مناظره

طرح نامه ویژه‌ی کرسی‌های ترویجی

حوزه‌ی علمی بحث: علوم انسانی، ادبیات فارسی، تاریخ رمان فارسی

عنوان: از پیش‌رمان تا رمان: تأثیر فرم‌های غیر رمان بر پیدایش رمان پاورقی فارسی در مطبوعات

ایران از آغاز تا ۱۳۰۰ خورشیدی

ارائه‌دهنده: دکتر عبدالرسول شاکری

عضو هیأت علمی پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی (سمت)

پست الکترونیک (Email): shakerirasoul@gmail.com

۲. سوابق آموزشی:

الف - مدارج علمی و تحصیلی

ردیف	مقطع تحصیلی	رشته تحصیلی	دانشگاه	کشور
۱	کارشناسی	زبان و ادبیات فارسی	شهید بهشتی	تهران
۲	کارشناسی ارشد	زبان و ادبیات فارسی	پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی	تهران
۳	دکتری	زبان و ادبیات فارسی	شهید بهشتی	تهران
۴				

ب - اهم سوابق تدریس (مرتبط با موضوع کرسی):

ردیف	عنوان درس	مقطع	دانشگاه
۱	جریان شناسی نثر معاصر فارسی	کارشناسی ارشد	پیام نور، تهران
۲			

۳. مشخصات طرحنامه

-عنوان طرحنامه:

تأثیر فرم‌های غیر رمان بر پیدایش رمان پاورقی فارسی در مطبوعات ایران از آغاز تا ۱۳۰۰ خورشیدی

-چکیده در ۱۰۰ کلمه به همراه واژگان کلیدی

با توجه به اهمیت هم‌زمانی تقریبی پیدایش رمان فارسی و رمان پاورقی فارسی در کشورمان، پرسش اصلی این است که تأثیر فرم‌های غیررمان منتشر شده در مطبوعات از آغاز تا ۱۳۰۰ خورشیدی در پیدایش رمان فارسی چگونه بوده است. با پذیرش نظریه چندنظامی بالایی و با استفاده از نظریه رئالیسم صوری وات، شش مؤلفه اصلی رمان رئالیستی، شامل پیرنگ، توصیف رئالیستی، شخصیت، زمان، مکان، و زبان در پاورقی‌های مورد نظر بررسی شد. نتیجه اینکه هر یک از انواع پاورقی‌ها، از جهت دارا بودن مؤلفه‌های رئالیستی، در پیدایش رمان فارسی مؤثر بوده‌اند و می‌توان آن‌ها را به زنجیره پیدایش این ژانر در ایران افزود.

پیدایش رمان فارسی، رمان پاورقی فارسی، انواع غیر رمان، نظریه چند نظامی، رئالیسم صوری

-شرح مختصر موضوع طرحنامه

پیدایش و گسترش نوع ادبی وارداتی رمان در سنت ادبی کشورهای دیگر و از جمله ایران، که سنت ادبی کلاسیک نظم‌بنیاد نیرومندی دارد، موضوعی است که بررسی و فهم ساز و کار آن از دیدگاه‌های گوناگون نیازمند بحث و

بررسی است. یکی از مسائل اصلی در این جا زمینه‌های داخلی این موضوع است؛ یعنی چه شرایطی در سنت ادبی و جامعه ایرانی وجود داشته که این نوع ادبی اجازه ورود به آن یافته و در آن گسترش یافته است. بحث درباره عوامل خارجی درباره این مسئله نیز موضوعی است که در کانون توجه بسیاری از پژوهشگران حیطه تاریخ رمان فارسی بوده است. با توجه به هم‌زمانی تقریبی پیدایش رمان فارسی و پیدایش رمان پاورقی فارسی در کشورمان، به نظر می‌رسد بحث درباره عوامل پیدایش رمان پاورقی فارسی و مراحل اولیه آن در روشن کردن ابعاد دیگری از مسئله چگونگی پیدایش رمان فارسی نیز مفید باشد. موضوع اصلی این طرح‌نامه نقش فرم‌های غیر رمان بر پیدایش رمان فارسی است که عمدتاً از طریق ترجمه و انتشار در نشریات فارسی به سنت ادبی فارسی وارد شده است.

-شرح اصطلاحات و مفاهیم ابداعی به کار رفته در موضوع

نظریه چند نظامی: کاربرست نظریه چند نظامی در تاریخ رمان فارسی را می‌توان یکی از مهم‌ترین ابداعات در مطالعات مربوط به پیدایش رمان فارسی دانست. کریستف بالایی یکی از پژوهشگران تاریخ رمان فارسی نظریه چند نظامی را در تحلیل تاریخ رمان فارسی به کار برده است. او، در پژوهش خود، با بهره‌مندی از نظریه چند نظامی، پیدایش رمان فارسی را در قالب تأثیر متقابل روابط بین چهار نظام سیاسی، آموزشی، مطبوعات و ادبی صورت‌بندی کرده است (بالایی ۱۳۷۷: ۱۸) و همچنین نشان داده است که «بر اثر تماس‌های بینا-نظامی (ترجمه، مطبوعات، تعلیم و تربیت) مقررات «ادبی بودن» نیز تعریف‌های تازه‌ای پیدا کرد» (همان: ۱۱-۱۰).

رنالیسم صوری: این اصطلاح را ایان وات در مطالعه خود درباره پیدایش رمان اروپایی به کار برد. این پژوهشگر در کتاب کلاسیک *طلوع رمان: مطالعاتی درباره دفو، ریچاردسون و فیلدینگ* (۱۹۵۷)^۱، با استفاده از مفهوم رنالیسم در فلسفه و کاربرست آن در ادبیات با عنوان رنالیسم صوری، تمایز بین نوع ادبی رمان با انواع پیش از آن را رنالیسم دانسته است. وات در این اثر با عطف توجه به تأثیرات فلسفه بر ادبیات نقش رنالیسم در پیدایش رمان را برجسته کرده است. او در فصل نخست این کتاب با عنوان «رنالیسم و نوع ادبی رمان، در بحث خود از رنالیسم بر چند مفهوم تأکید می‌کند و مؤلفه‌های رمان رنالیستی را برمی‌شمارد. بر این اساس، مؤلفه‌های رنالیسم صوری در تحلیل رمان (رمان رنالیستی) عبارت‌اند از: پیرنگ، توصیف رنالیستی، شخصیت، زمان، مکان، و زبان.

-گزارش فرایند تکوین، تطور و تکامل موضوع

در هنگام پژوهش موظفی خود درباره تاریخ رمان پاورقی فارسی، دوره آغازین در تاریخ رمان پاورقی فارسی را از سال ۱۳۲۹ تا سال ۱۳۰۰ خورشیدی (۷۰ سال) در نظر گرفتم. نشریاتی که در این دوره در کانون بررسی قرار گرفت عبارت‌اند از: وقایع اتفاقیه، دولت علیه ایران، روزنامه ملّتی، ایران، ایران سلطانی، ایران (سری جدید)، تربیت، ناصری، فرهنگ اصفهان، صبح صادق و همچنین، برای نمونه، پنج روزنامه کم‌اهمیت‌تر در مقایسه با

^۱ . *The Rise of The Novel: studies in Defoe, Richardson and Fielding*

روزنامه‌های یاد شده که در اصفهان منتشر می‌شدند شامل الجنب، جهاد اکبر، فرج بعد از شدت، انجمن بلدیۀ اصفهان، و ناقور بررسی شدند. روزنامه‌های مهم و تأثیرگذاری که در این دوره در خارج از ایران منتشر می‌شدند و عمده مخاطبان آن در ایران بودند نیز مورد بررسی قرار گرفتند که عبارت‌اند از: اختر، حبل‌المتین، پرورش، کاوه، قانون، و ثریا. همه مطبوعات یاد شده با مراجعه مستقیم بررسی شدند و پاورقی‌های منتشر شده در آن‌ها ثبت شد که در مجموع ۸۳ پاورقی را شامل می‌شود.

نکته جالب توجه و پیش‌بینی نشده برای نگارنده سطور این بود که در این دوره هفتاد ساله از کل پاورقی‌های منتشر شده (۸۳ پاورقی) فقط ده پاورقی رمان بود و بقیه شرح حال، سفرنامه، پاورقی تاریخی و سایر را شامل شد. شرح پاورقی‌ها از این قرار است: ۱۰ رمان، ۱۱ شرح حال، ۲۲ سفرنامه، ۲۴ پاورقی تاریخی، و ۱۶ سایر.

با توجه همزمانی تقریبی پیدایش رمان پاورقی فارسی و رمان فارسی، با جست‌وجو در نظریه‌های مربوط به پیدایش رمان، نظریۀ ایان وات در کتاب پیدایی قصه و مفهوم کلیدی رئالیسم صوری را برای تحلیل چرایی این رویداد در تاریخ رمان پاورقی مناسب دیدم؛ زیرا وات در نظریۀ خود با بررسی رمان‌های سه نویسنده انگلیسی یعنی دفو، ریچارسون و فیلدینگ تمایز آثار آنان به عنوان رمان را - در مقایسه با آثار پیشینیان - در مؤلفه‌های رئالیستی (رئالیسم صوری که بر پایه رئالیسم فلسفی بنیان گذاشته شده است) دانسته است.

کریستف بالایی در کتاب پیدایش رمان فارسی از نظریۀ چند نظامی بهره برده است که با توجه به نقش نظام‌های سیاسی، آموزشی، مطبوعات و ادبی در تحولات مربوط به پیدایش رمان فارسی (یعنی تأثیرات بینانظامی در پیدایش رمان فارسی) رویکردی کاربردی و علمی در تحلیل پیدایش رمان فارسی به شمار می‌آید. با توجه به نقش این نظام‌ها در پیدایش رمان پاورقی فارسی در پژوهش خود از این نظریه نیز استفاده کردیم.

نتیجه اینکه در نهایت، با استفاده از نظریۀ وات و مفهوم رئالیسم صوری در نظریۀ او، پاورقی‌های غیر رمان منتشر شده در نشریات دوره مورد نظر را در کانون بررسی قرار دادیم و مؤلفه‌های مورد نظر در نظریۀ وات را در آن‌ها جست‌وجو کردیم. در این میان، نظریۀ چند نظامی نیز بنیان‌های نظری ما مبتنی بر تأثیرات مطبوعات، ترجمه، و نظام سیاسی را استحکام بخشید و توانستیم دلیلی بر انتشار این نوع پاورقی‌ها در دوره مورد نظر ارائه کنیم.

-اشتراکات و افتراقات این موضوع با موضوعات رقیب و موجود

اشتراکات:

- پذیرش نقش مدرنیته در پیدایش رمان
- پذیرش نقش ترجمه در پیدایش رمان
- پذیرش نقش صنعت چاپ و مطبوعات در پیدایش رمان
- پذیرش نقش ناسیونالیسم در پیدایش رمان

افتراقات:

- استفاده از نظریۀ چند نظامی در تحلیل پیدایش رمان پاورقی فارسی
- استفاده از مفهوم رئالیسم صوری در پیدایش رمان پاورقی فارسی

- پذیرش تأثیرات فرم‌های غیررمان بر پیدایش رمان فارسی

-سؤالات

۱. تأثیر فرم‌های غیر رمان، اعم از ادبی و غیر ادبی، در پیدایش رمان فارسی، از طریق بررسی پاورقی‌های منتشر شده در مطبوعات فارسی از سال ۱۳۲۹ تا ۱۳۰۰، چه بوده است؟

۲. چه نظام‌هایی در پیدایش رمان پاورقی فارسی نقش داشته‌اند؟

-فرضیات

۱. فرم‌های غیر رمان، اعم از ادبی و غیر ادبی، به علت بهره‌مندی از مؤلفه‌های شش‌گانه پیرنگ، توصیف رئالیستی، شخصیت، زمان، مکان، و زبان، در پیدایش رمان فارسی نقش داشته‌اند.

۳. نظام‌های سیاسی، آموزشی، مطبوعات، و ادبی در پیدایش رمان پاورقی فارسی نقش داشته‌اند.

-روش تحقیق

روش مورد استفاده در این پژوهش روش کیفی و از نوع تحقیق اسنادی است. به منظور گردآوری داده‌ها از مطالعات آرشیوی و کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. به این صورت که مهم‌ترین نشریات فارسی از آغاز یعنی سال ۱۳۲۹ تا ۱۳۰۰ خورشیدی شامل وقایع اتفاقیه، دولت علیه ایران، روزنامه ملّتی، ایران، ایران سلطانی، ایران (سری جدید)، تربیت، ناصری، فرهنگ اصفهان، صبح صادق و همچنین، برای نمونه، پنج روزنامه کم‌اهمیت‌تر در مقایسه با روزنامه‌های یاد شده که در اصفهان منتشر می‌شدند شامل الجنب، جهاد اکبر، فرج بعد از شدت، انجمن بلدیّه اصفهان، و ناقور بررسی شدند. روزنامه‌های مهم و تأثیرگذاری که در این دوره در خارج از ایران منتشر می‌شدند نیز مورد بررسی قرار گرفتند که عبارت‌اند از: اختر، حبل‌المتین، پرورش، کاوه، قانون، و ثریا. همه مطبوعات یاد شده با مراجعه مستقیم بررسی شدند و پاورقی‌های منتشر شده در آن‌ها ثبت شد که در مجموع ۸۳ پاورقی را شامل می‌شود. در پایان، وجوه رئالیستی موجود در این پاورقی‌ها، بر اساس رویکرد نظری انتخاب شده، مورد سنجش، تحلیل، و بررسی قرار می‌گیرد.

- یافته های تحقیق

چنانکه در بخش های قبل گفته شد، در نظریه وات در کتاب طلوع رمان، رئالیسم صوری وجه تمایز رمان و انواع پیش از آن دانسته شده و پنج مؤلفه این رئالیسم، شامل پیرنگ، توصیف رئالیستی، شخصیت، زمان، مکان، و زبان معرفی شده است. وات با تأکید بر تأثیرات رئالیسم فلسفی بر رئالیسم ادبی، می نویسد رئالیسم در فلسفه برای توصیف دیدگاه رئالیست های اسکولاستیک قرون وسطی به کار می رود که معتقد بودند کلی ها، گونه ها یا مجردات واقعیات راستین به شمار می آیند و نه جزئی ها که اشیاء غیرمجردی هستند و با قوه حس ادراک می شوند. بر این اساس، رمان در دوره ای طلوع کرد که توجهات از مفاهیم کلی به مفاهیم جزئی معطوف شد (وات ۱۳۸۶: ۱۶-۱۵). چنان که وات در این مبحث نتیجه می گیرد، «کلیه ویژگی های متمایزکننده رئالیسم فلسفی با ویژگی های رمان مشابهت دارد، یعنی ویژگی هایی که توجه ما را به همخوانی مشخص واقعیات زندگی و ادبیات که از زمان دفو و ریچاردسون در ادبیات داستانی متداول شده است، معطوف می دارد» (وات ۱۳۸۶: ۱۷). او می افزاید که انواع ادبی پیش از رمان بازنمود فرهنگ هایی بودند که حقیقت را به طور عمده بر اساس رویه سنتی محک می زدند و مثال می زند که پیرنگ حماسه های کهن و دوره های رنسانس بر مبنای تاریخ گذشته یا افسانه های قدیم بود و ملاک داوری درباره هنری بودن پیرنگ بر این اساس بوده که تا چه حد از ویژگی های آن نوع ادبی پیروی کرده است و اظهار می کند که دفو و ریچاردسن نخستین داستان نویسان بزرگی بوده اند که پیرنگ کارهایشان بر پایه اسطوره، تاریخ، افسانه یا ادبیات دوره های گذشته نیست (همان: ۱۹-۱۷). اما مثالی که درباره دفو و ارتباط پیرنگ داستان هایش می زند بسیار جالب توجه است: «او پیرنگ را کاملاً تابع قالب خاطرات زندگینامه شخصی کرد...» (همان: ۲۰). در مبحث توصیف رئالیستی، (همان: ۲۵-۲۱)، پرداخت رئالیستی جزئیات و توصیف های جزئی نگر نیز مطابق ژانر رمان رئالیستی و از وجوه ممیزه رمان است. در مبحث شخصیت (همان: ۳۰-۲۵)، هویت فردی و خاص بودن افراد داستان و به عبارتی دقیق تر فردیت آن در رمان موضوع با اهمیتی است. برای نمونه از آن جا که هر شخص در زندگی واقعی نام خاصی دارد توجه به فردیت خاص اشخاص از طریق نام گذاری شخصیت ها نمود می یابد. از نظر او «توجهی که معمولاً در رمان به فردیت بخشیدن به شخصیت ها و نیز توصیف مشروح محیطشان می شود، باعث تمایز قطعی رمان از سایر انواع ادبی و نیز گونه های قبلی ادبیات داستانی می گردد» (همان: ۲۵-۲۴).

در بحث زمان (۳۸-۳۰)، درباره «اصل فردیت» از لاک نقل می شود عبارت است از «موجودیت در جایگاه خاصی در مکان و زمان» و وات نتیجه می گیرد که «مفاهیم صرفاً هنگامی خاص می شوند که هر دوی این قیود در مورد آن ها تصریح شوند و به همین ترتیب «شخصیت های رمان وقتی فردیت می یابند که در پس زمینه ای از زمان و مکان خاص شده قرار گیرند» (همان: ۳۱-۳۰). و همچنین از ا. م. فورستر نقل می شود که ادبیات تا پیش از رمان به

تصویر کردن «زندگی بر بنیاد ارزش‌ها توجه داشت و با رمان، تصویر کردن «زندگی بر بنیاد زمان» بر وظایف آن افزوده شد (همان: ۳۱). «پیرنگ ادبیات روایی پیش از رمان مبتنی بر همزمانی غیرمحمول حوادث [...] بود، حال آن‌که در پیرنگ رمان، به واسطه عامل زمان، ارتباطی علی بین وقایع رمان برقرار می‌شود (همان: ۳۲). اصل وحدت زمان در ادبیات کهن که «نفی اهمیت بعد زمان در زندگی انسان» را موجب می‌شد و «توالی حوادث در زنجیره‌ای بسیار انتزاعی از زمان و مکان» از دیگر وجوه تمایز میان مفهوم زمان و کاربری آن در انواع ادبی پیش از رمان با رمان است که وان به آن اشاره می‌کند (همان: ۳۳-۳۴). وات پیدایش «پژوهش‌های عینی‌تر» درباره تاریخ را که موجب شد تفاوت میان گذشته و حال بیش‌تر حس شود و همچنین تحلیل‌های نوین نیوتون و لاک در مورد زمان را که موجب شد تدوام آن دقیق و مشخص و قابل سنجش باشد در نحوه بازنمایی مفهوم زمان رمان‌های دفو و ریچاردسن مؤثر می‌داند و نشان می‌دهد که زمان در آثار آن‌ها چه اندازه دقیق شده است (همان: ۳۵). وات در بحث از مفهوم مکان در رمان با اشاره به اینکه مکان لازم و ملزوم زمان است اشاره می‌کند که «مکان از دیرباز همان‌قدر کلی و مبهم بود که زمان در تراژدی، کمدی و داستان‌های رزمی-عاشقانه» (همان: ۳۸). وات سرانجام در بحث از زبان به عنوان یکی دیگر از وجوه متمایزکننده رمان و انواع ادبی پیش از آن، به کارگیری نثر «به منظور هر بیشتر مطابق واقع نشان دادن رمان» را مهم‌ترین سنت‌شکنی می‌داند و در این میان به عاری بودن نثر آن از هر گونه صور خیال و تفاوت آن با «نثر ادبی» و تطابق نثر ساده و روشن با رمان رئالیستی تأکید می‌کند (همان: ۴۳-۴۰).

با پیروی از نظریه کریستف بالایی در کاربری چند نظامی برای تحلیل علل پیدایش رمان فارسی، می‌توان زیر نظام یا نظام مطبوعات را محل تلاقی سنخ‌های گوناگون به صورتی بینانظامی دانست. چنانکه در بررسی پاورقی‌های منتشر شده در مطبوعات فارسی در یک دوره هفتاد ساله (از ۱۲۲۹ تا ۱۳۰۰) دیدیم، بیش‌ترین انواع پاورقی غیررمان، به ترتیب، عبارت بودند از: پاورقی تاریخی، سفرنامه، شرح حال، و علمی. بر اساس نظریه وات در پیدایش رمان اروپایی، با توجه به مفهوم رئالیسم بر شش مؤلفه به عنوان وجوه تمایز رمان و انواع ادبی پیش از آن تأکید شده است. این شش مؤلفه عبارت‌اند از: پیرنگ، توصیف رئالیستی، شخصیت، زمان، مکان، و زبان است. دقیق شدن زمان در پاورقی‌های تاریخی، خارج شدن مکان از حالت ابهام در سفرنامه‌ها و همچنین پرداخت رئالیستی جزئیات و توصیف‌های جزئی‌نگر در این نوع پاورقی، رویکرد خاص‌گرایانه به شخصیت و اهمیت هویت فردی در شرح‌حال‌ها و تطابق پیرنگ با خاطرات و زندگی‌نامه شخصی در این نوع پاورقی از مهم‌ترین مؤلفه‌های رئالیستی موجود در پاورقی‌های مورد بررسی است. البته، کاربری نثر در هریک از پاورقی‌های یاد شده در مطبوعات فارسی در این دوره نشان می‌دهد که در مبادله‌ای بینانظامی در مطبوعات نثر از حاشیه نظام ادبی فارسی به مرکز این نظام انتقال یافته است.

بالایی مراحل پیدایش رمان در ترکیه عثمانی، سه کشور عربی (مصر، سوریه، لبنان)، و منطقه پنجاب را با مراحل پیدایش رمان در ایران همسان دانسته است. بر این اساس، در تمام موارد، رمان از همان ابتدا روال مشابهی را پی می‌گیرد. در مرحله نخست رمان تفسیری دوباره از شکل‌های سنتی در داستان‌های تاریخی است که اغلب خصلت‌های حکایت و داستان کهن را حفظ کرده‌اند (در ایران: نمونه *امیرارسلان نامدار*). سپس تحت تأثیر ترجمه رمان‌های اروپایی رمان تاریخی به وجود می‌آید و در تمام موارد با فاصله زمانی بین ۱۰ تا ۲۰ سال گرایش‌های گوناگون واقع‌گرا در رمان گسترش می‌یابد. بالایی سپس نتیجه می‌گیرد که در ادبیات نوین ایران نیز رمان تحت تأثیر همین شرایط و به همین دلایل ظهور می‌کند. اما چنانکه دیدیم، بر اساس یافته‌های ما از بررسی پاورقی‌های منتشر شده در یک دوره هفتاد ساله و نتایج آن، می‌توان به زنجیره پیدایش رمان فارسی حلقه دیگری را افزود که عبارت است از: انواع غیررمان، شامل پاورقی‌های تاریخی، سفرنامه، شرح حال، و پاورقی علمی. افزودنی است که این تحولات در نظام مطبوعات و با کمک نظام ترجمه رخ داده است. البته، تحولات فرمی یاد شده در کنار تحولات بنیادین در جهان‌بینی دوره مورد نظر تحلیل‌شدنی است که به بخشی از آن در این مقاله پرداخته شد، اما تجزیه و تحلیل جزئیات این موضوع بحثی مستقل می‌طلبد.

-دستاوردها(استفاده از این تحقیق در سازمانها و مراکز)

- پژوهشگران تاریخ رمان فارسی می‌توانند از این نظریه در پژوهش‌های خود بهره‌مند شوند.
- وزارت عتف در تصویب درس‌ها و سرفصل‌های مربوط به رشته زبان و ادبیات فارسی (به‌ویژه گرایش ادبیات معاصر فارسی) از این پژوهش بهره‌مند شود.

۴. منابعی که نتیجه تحقیق در آنها ارائه شده است:

الف) مجلات

ردیف	عنوان مقاله	عنوان مجله	شماره مجله	سال چاپ
۱				

ب) کتاب

ردیف	عنوان کتاب	نوع (تألیف / ترجمه)	ناشر / محل نشر	سال انتشار
۱				
۲				
۳				

ج) سمینار و همایش

ردیف	عنوان مقاله	سال انتشار
۱	از پیشارمان تا رمان: تأثیر فرم‌های غیر رمان بر پیدایش رمان پاورقی فارسی در مطبوعات ایران از آغاز تا ۱۳۰۰ خورشیدی	۱۴۰۲
	هفدهمین گردهمایی بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادبیات فارسی	

۵. ارجاعات به مقالات و کتب منتشره حاصل از این تحقیق (با ذکر مشخصات کتاب شناختی):

۶. نقدهای مدون این تحقیق (با ذکر مشخصات کتاب شناختی):

۷. مدارک اقبال و پذیرش جامعه علمی به این تحقیق (در صورت وجود)

۸. نکات دیگری که ذکر آن را لازم می‌دانید